

érezhesse benne magát. Ezeknek a házaknak az arca, az utcai homlokzata – a két világháború között vagyunk – elsősorban az eklektikus építészeti jegyeket mutatja. Mi úgy tanultuk még a 60-as években az egyetemen, hogy az eklektika egy értelmetlen, lélektelen zagyvaság. Rá kell jönnünk azonban, hogy ezek az eklektikus népi homlokzatok bizony nagyon komoly értékek. Egy mai falusi utcaképből talán még fontosabbak, mint egy-egy értékes műemlék. Ha ilyen házakból áll össze a település szövege, akkor az a közösség tudja, hogy ő otthon van.

Kis dolognak tűnik a fészületek, a falusi szobrok kérdése. Nem műemlékek persze, de mennyivel más egy német nemzetiségi területen lévő festett Krisztus, egy vokányi pestisszobor, szentháromság szobor, mint akár a pécsi, vagy a budavári szentháromság szobor. Ezek a szobrok a nemzetiségi népcsoportnak a lelkét, izlésvilágát és saját keze munkáját hordozzák. Elsősorban ezért kell őket megbecsülnünk, és esztétikai értékeikre is nyitottaknak kell lennünk.

Végezetül a most szerveződő, néppé összeálló csoportosulások kialakulóban lévő, sete-suta, még nem egészen karakteres, de már formálódó kultúrájáról. Azt hiszem, hogy ezzel is törődnünk kell. A cigányokra gondolok. Baranyában van egy falu, amelyet teljes egészében cigányok lakják. Nem ők hozták létre az építészeti kereteket, de ma ők formálják a saját képükre. Furcsa rítkó színekre mázolja ezeket az eredetileg német nemzetiségi épületeket. Oda kell figyelniük rájuk. Hagyni kell, hogy csinálják és segítenünk kell a saját értelmiségük kinevelésében, hogy kialakulhasson nemzetiségi kultúrájuk az építészet területén is.

Ennyit szerettem volna az építészetben megjelenő helyi kultúrákról mondani. Több megyében már viszonylag egységes javaslatok születtek arra, hogy az urbanisztikai szabályozás keretében a rendezési tervek készítése kapcsán milyen elvek szerint lehetne számbavenni azokat a helyi értékeket, melyek a közösség szempontjából fontosak. Ha valakit ezek a kérdések közelebbről érdekelnek, annak például Somogy megyében Szabó Tünde főépítész kollegám, és kollegáimmal Baranyában magam, szívesen állunk rendelkezésre.

Sebestyén József:

Románkori templomok a Székelyföld dél-keleti részén¹

Köztudott, hogy a több, de alapjában véve három nagyszámú népcsoport által lakott Erdély középkori építészeti emlékei a keleti és nyugati kultúra határán, a nyugat-európai műveltség és a keleti hagyományok által alakítva jöttek létre a magyar, a német (sváb, szász), a román, s azon túl az európai építészeti örökség sajátos, különösen értékes, integráns részét alkotva.

Erdély némely területein, mint pl. a még ma is nagyrészt magyarul Székelyföldön, számtalan értékes épület található, akár a falvak paraszti lakóházait, gazdasági épületeit, vagy a kismemesi kúriákat, egykori kastélyokat, akár a templomokat, középületeket, mint a középkor, a reneszánsz, esetleg a historizmus, vagy a szecesszió emlékeit, vagy a magyar művészettörténet, építészettörténet által számon tartott fundátorok, építőmesterek, építésztervei alapján emelt épületeket említjük. Ezen gazdag emléktanyagból néhány székelyföldi, hajdanvolt háromszéki település középkori, XIII. sz.-i eredetű templomát szeretném ismertetni a terület történeti, földrajzi vonatkozásaival együtt.

A Kárpátok kanyarulatával határolt egykori Háromszék vármegye, a mostani Kovászna megye falvai valószínűleg már a XIV. sz. elejétől meglévő, vagy éppen kialakuló Kézdi-, Orbai- és Sepesi-székhez tartoztak. A nemzeti szervezeti székely közösség területi, székek szerinti megoszlására, a három székre vonatkozóan XV. sz.-i oklevelekben találunk adatokat (Kézdi 1427; Orbai 1419; Sepsi 1404–1415), de a székek szervezése már a XIV. sz. végére megtörténhetett, hiszen a sebesi-sepsi-i – székelyeket már az 1252. évi, a kézdi székelyeket pedig az 1291. évi oklevelekben említik.

A területi szerveződést megelőzően ment végbe a székelyek dél-keletre való vándorlása. A székely telepek a középkori Magyarország különböző területein léteztek; így az északi, déli, a

¹ Ez az előadás elhangzott 1990. június 28-án Leeuwardenben a Friz Akadémián (Fryske Akademy), és július 2-án Maastrichtban az Építészeti Egyetemen (Academie voor Bouwkunst), Hollandiában.

Kézdiszentlélek–Perkő, római katolikus Szent István kápolna

nyugati határvidékeken, Biharban és természetesen Erdélyben. A székelység zöme legalább a XI. sz. eleje óta lakja Erdélyt, igaz a jelenlegi lakóhelyüktől eltérő területen, mely a XIII. sz. előtt a mai Szászvárostól (Orăștie) hosszú sávban húzódott kelet felé az Olt kanyarulatáig, északon pedig a Maros középső szakaszának vonaláig. Egy részük a Sebes patak torkolatvidékén a későbbi Szászsebes, illetve Szászorbó és Szászkezd környékén élt.

II. Géza korában, 1160 körül telepedtek le a szászok Magyarországon a Szepességben és az erdélyi Szeben környékén. Ekkortól indulhatott meg a székelyek Háromszéki-medencébe való költöz(tet)ése, melyet a későbbiekben megalakuló székely székek elnevezései igazolnak.

Néhány kivételtől eltekintve a háromszéki települések nagyrészét az 1332–1334 közötti pápai tizedjegyzékben említik először. A tizedjegyzékből kiderül, hogy az erdélyi püspökség egyházkormányzatában a sepsi területi plébániák alesperességet alkotva a fehérvári főesperességhez tartoztak, míg a kézdi terület önálló főesperesség volt. Az orbai-szék területéhez tartozó falvakat a tizedjegyzékben nem találjuk. A Sepsi- és Kézdi-szék plébániáit is tartalmazó tizedlajstromban 49, nagyjából biztosan azonosítható falut neveznek meg. E plébániák templomai közül 16–20 épületről biztos, illetve feltételezhető, hogy ebből a korból való, de csak 7 olyan templom áll, amelyeken az átépítések ellenére a XIII. sz.-ban épült részek láthatóak. Továbbá van 7 olyan templom is, melyekről biztosan tudjuk vagy feltételezhető, hogy a XIII–XIV. sz.-ban épültek, de ezeket a pápai tizedjegyzék nem tartalmazza.

Réty, református templom

Gidófalva, református templom

Ezek az Erdély-szerte a XIII. sz.-ban meghonosodott egyszerű alaprajzú, téglány alakú hajóból és szabálytalan félköríves záródású szentélyből álló, torony nélküli templomtípust képviselik.

A későbbiekben részletesebben ismertetendő templomok analógiái szerte a középkori Magyarország területén ismertek, nem utolsósorban a határszéli és/vagy részben egykor a székelyek által is lakott területeken, mint pl. a mai Burgenlandban (Csáva, Góborfalva, Óriszentmárton), a Csallóközben (Jóka, Nagyszarva, Sámot), vagy a Nyírségben (Nyíribrony, Nyírmihálydi, Nyírtét, Székely). Természetesen Székelyföldön találjuk a legtöbb hasonló alaprajzú templomot. Udvarhelyszéken Bölgöz, Homoródkarácsonyfalva, Firtos, Marosszéken Harcó, Nyomát, Marosbogát, Marosszentanna, Marosfelfalu, Székelyvaja templomait említhetjük.

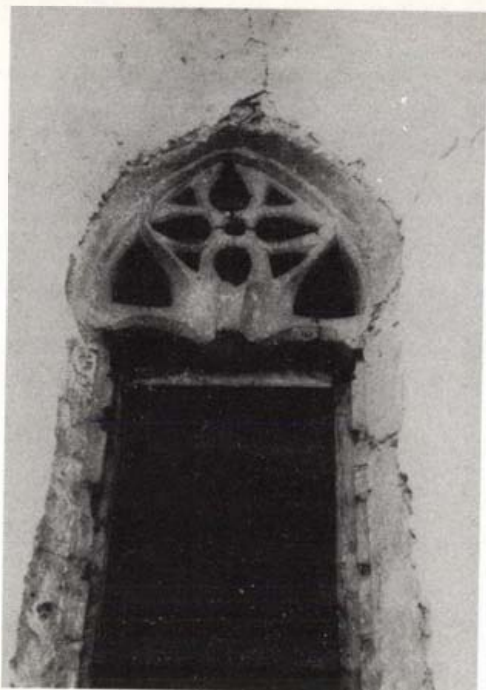
A székelyek XIII. sz.-i betelepítését követő első nagy, valószínűleg szervezeten folyó építési hullám eredményeként a későbbi Háromszék területén legalább 45 templom

Sepsikilyén, unitárius templom; késő gótikus kötőredék

Sepsikilyén, unitárius templom

Sepsikélyén, unitárius templom; későgótikus ablak a szentélyen

Sepsziszentgyörgy, református templom

Gelence, római katolikus templom

meglétével számolhatunk. Ezt követően templom építéséről vagy átépítéséről – természetesen a gyér okleveles anyag miatt is – a XV. sz. közepéig nem értesülünk. Annál több esetben feltételezhető, hogy a templombelsőket kifestését ekkor végeztették.

A tatárjárást követő viszonylag nyugalmasabb évtizedeket a XV. sz. második felétől, végétől egy békéltlenebb időszak váltotta fel. Földrengés (1473, 1516) is sújtotta a vidéket, igaz a lélekszám feltételezhető növekedésének és a közösségek gazdagodásának is köszönhető, hogy elkezdheték a templomok megújítását, átépítését. Ez a helyi harcokkal, török-tatár betörésekkel terhes korszak a reformáció terjedése nyomán a terület felekezeti arculata megváltozásának, a vallási ellentétek kiéleződésének is ideje. Megindulnak a templomok erősítésének munkálatai, tornyok épülnek, és az átalakult építmények a települések meghatározó, kiemelkedő elemeivé válnak.

Mielőtt rátérnék a XIII. sz.-i, félköríves szentélyzáródású templomok ismertetésére, a datálást illetően legtöbb problémát okozó *perkői* (Kézdiszentlélek-Sínzieni) *Szent István kápolnát* említeném. Az épület alaprajzát tekintve Háromszéken, de egész Erdélyben egyedülálló, s analógiáit a középkori Magyarország más vidékein: Feldebrőn, Szekszárdon, Székesfehérváron találjuk. Ezek az emlékek alaprajzilag a Kaukázus vidékének templomépítészetével mutatnak rokonságot. A kutatók egy része kora Árpád-korinak tartja a kápolnát, s építését a XI–XII. sz.-ra teszi, míg mások kissé megkerülve a problémát, a későbbi, reneszánsz ajtókereten olvasható évszámot jelölik meg építési időként.

1977–1978-ban az épület hiányos, rossz állapotú vakolata alatt jól látszottak azok a részletek, melyek kizárják a kápolna XVII. sz.-i építését. A Kálnoky család címerével – Kálnoky Sámuel – és jelmondatával díszített reneszánsz ajtókeret másodlagos beépítése a korábbi elfalazott nyílás láttán nyilvánvaló. A Perkő alatti Kézdiszentléleken állt egykori Tarnóczy vagy Mikos kastélyt 1663-ban Apafi Mihály Kálnoky Sámuelnek ajándékozta. Valószínű, hogy ő építette be az esetleg korábban készült kőkeretet a kápolna régi bejáratí ajtónyílásába, és a latin felirattól eltérően írt 1686-os évszám az elhelyezés idejét jelzi. Fontos tény még, hogy a kápolna falai kőből, míg a tornyok s talán a boltozatok egy része is téglából készült. A kőfalak nagyjából az Erdélyben található XII–XIII. sz.-i templomokhoz hasonlóan falazottak, s ezek alapján feltételezhető, hogy a rossz állapotban lévő, esetleg romos épületet a Kálnokyak újították fel a XVII. sz. végén. Szintén még 1977-ben, a rossz állapotú meszelés alatt pontosan meg nem határozható festésnyomok látszottak. Egy jobban kivehető festett folton egy valószínűleg korai felszentelési kereszt töredékét láthattuk.

Ezek után lássuk *Réty* (Reci) *református templomát*. A templom a Feketeügy mentén települt falu felett, a víztől körülöfolyt Dobolyka nevű dombon épült, talán már a XII. sz. végén. Egyike annak a néhány falunak, melynek az egykori sebesi székelyek földjén van helynévi megfelelője.

Szentélye félköríves záródású, egykor magasabb hajlású tetőszerkezettel, s cseréppel fedett volt. A reformáció előtt feltételezhetően Komolló, Bita, Eresztevény és Egerpatak falvaiból is idejártak templomba. A Bita, Eresztevény felőli utat ma is Szentegyház útjának hívják. Gergely papját 1334-ben a tizedjegyzékben említik. Legközelebb az 1626-ban a régi festett – alakos – kazettás famennyezet helyett készülő, kékre festett újról értesülünk. Majd még később, a XVIII. sz. második felében a portikusz építéséről és a szentély javításáról tudósítanak az egyházközösség jegyzőkönyveiben. 1854-re befejeződött a templom teljes megújítása. Ekkor emelik meg a tornyot és bővítik a templomhajót. A belsőben módszeres kutatást eddig nem végeztek, bár feltételezhető, hogy a templom a középkorban ki volt festve.

Gidófalva (Ghidfalău) *református temploma*. 1332-ben György nevű papját a tizedjegyzékben, 1567-ben pedig a községet 45 kapuval említik. Az egykori románkori épület szentélye félköríves záródású volt, melynek alapfalai és a hajó ablakai a Debreczeni László által vezetett helyreállítás során kerültek elő.

A gidófalvi templom szentélyét valószínűleg a XV. és XVI. sz. fordulóján bontották le, helyette egy új, sokszögzáródású, támpilléres szentélyt építettek. Ugyancsak ekkor kezdheték meg az erődíj építését. A kaputornyos, tizenkét szögű várfalon több XVI. sz.-i bekarcolt felirat látható még ma is, melyek közül a legkorábbi 1501-ből való. A fal anyaga a környéken fellelhető andezit hordalékkő, míg a boltíveket lapos, könnyen hasítható homokkő lapokból falazták. Meg kell még említeni a különlegesen szép, jó arányú portikuszt, mely az oromzatos, kaputorony előtti építménnyel egy időben, 1787-ben épült.

Sepsikilyén (Chilieni) *unitárius temploma*. A Sepsiszentgyörgyhöz közel eső falu János nevű papját 1332-ben említik. A templom az 1977. évi nagy földrengés alkalmával megsérült. Ezután,

a helyreállítási tervek elkészítése előtt az épületben kutattak. Ennek során került elő a templom egykori félköríves záródású szentélye, valamint a középkori sekrestyék alapfala és már a rengések következményeként az átépítések, befalazott nyílások helyén a gótikus periódus emlékei. Már Orbán Balázs is megemlékezik a nyugati ajtó fölül másodlagosan beépített, évszámos (1497) szentségtartó töredékről. 1887-ben a Székely Nép hasábjain pedig Huszka József számol be az azt megelőzően felfedezett, de „nagy fájdalomra” újra visszameszeltetett falképekről. Az egykori templomot valószínűleg a XIII. sz.-ban emelték, félköríves záródású szentélyéhez sekrestye tartozott. A XV. sz. végén talán az 1473-as földrengés miatt és a növekvő lakosság igényeinek megfelelően új, a nyolcszög öt oldalával záródó boltozatos, támpilléres szentélyt építettek. Ekkor emelték meg a hajó falait is és befalazták a románkori ajtót, mely helyett új kökeretes, gótikus bejáratot nyitottak. Az új szentély építését a lefaragott szentségtartó belső felületén egy 1528-as évszám jelzi. Különleges a szentély egy megmaradt kőrácsos ablaka. Az andezitből faragott sekrestyeajtó a környékbeli, XVI. sz. eleji rokon emlékek közé tartozik.

Gelence (Ghelintza) római katolikus temploma. Gelence a többi Orbai-széki faluval együtt hiányzik a pápai tizedjegyzékből, pedig 1567-ben már 61 kapuval említik. A falu a hasonló nevű pataknak Kárpátok közé felnyúló kies völgyében fekszik. A valószínűleg XIII. sz.-i temploma a falu Felszeg és Szaladár nevű részének találkozásánál található. A románkori félköríves szentély alapfalaira az 1930-as években végzett helyreállítás során derült fény. A templom hajója is románkori, melynek falait 1330 körül festett falképek díszítik. A templom kifestésén nagyjából egy időben valószínűleg több mester dolgozott. Az északi falon a Szent László legenda és Krisztus szenvedéstörténete, a déli falon az Utolsó ítélet és a Szent Katalin legenda, a nyugati falon a Szent Jakab legenda jelenetei, valamint a Menekülés Egyiptomból és a Mária halála jelenetek láthatók.

A meglévő szentély építését késő gótikus részletei alapján szintén a XVI. sz. elejére tehetjük. A szentségtartón az 1503-as – bár vitatott – évszám látható, míg a sekrestyeajtó a csikszentkirályi, 1517-ben készült kökeretes ajtóval és a csiksomlyói Ferences Rendház dél-keleti szárnyának folyosóján lévő ajtóval rokonítható. A hatszög három oldalával záródó szentély téglabordás, keresztboltozattal fedett. A templombelsőt a XVII. sz. első harmadában új famennyezettel, majd a XVIII. sz. második felében új barokk berendezéssel látták el.

Árkos (Arcus) unitárius temploma. Jelentős település Kőröspatak szomszédságában, melynek papját 1332-ben és 1334-ben említik. 1830-ban lebontott temploma az egyházközség jegyzőkönyveiben található feljegyzések szerint félköríves szentélyzáródású volt, hajójának falát támpillérek tagolták. A templom jellegzetes része a XVII. sz. elejére tehető ötszögű, olaszbástyás reneszánsz, kaputornyos erődfal. (A keleti fal külső felületén egy 1639-es évszám látható.)

Sepsiszentgyörgy (Sfintu Gheorghe) református temploma. 1332-ben Mihály nevű papját a pápai tizedjegyzékben említik. Sepszi-szék egyik legjelentősebb települése, a XV. sz. végétől már mezőváros vásártartó joggal.

Temploma erődtett. Az 1977-es földrengést követően végzett kutatás eredményeként valószínűleg XIV. sz.-ra tehető falképtöredékek kerültek elő. A jelenlegi formájában teljesen átépített templom északi falának egy része valószínűleg XIII. sz.-i. Az egyházközség levéltárában található okiratok adatai szerint a templomot 1547-ben Daczó Pál építtette. A fenti évszám valószínűleg a gótikus épület kiépítését, a templom beboltozásának befejezését jelöli. A szentély déli falán látható Daczó Ferenc 1602-ből származó címeres sírköve. A szentély XVI. sz. közepi datálását a téglabordás hálóboltozat is valószínűsíti.

Befejezésül Bretter György és Kodály Zoltán szavait idézném: „... Egyszerűen és természetesen kicsiny templomok ezek, emberi méretükkel egy kis közösség igényeit elégítik ki. ... a monumentális nagyságot nem álmodják meg, nem versenyeznek a hegyekkel. ... a rettenetes történelmi tapasztalatok és a kegyetlenül követelőző természeti viszonyok alakították ezt a népet ilyenre. ... Templomaikon látjuk, élni tanulnak hagyományaik szerint.” S nekünk pedig „nem elég tudós módra, anyaggyűjtésszerűen ‚megismerni’ az anyagot, azt ‚lege artis’ feldolgozni, s lélekben talán idegennek maradni tőle. Emberileg is részesévé kell válni a hagyománynak, s ezzel egy embercsoport lelki életének. Csak így jutunk hozzá ahhoz, ami másképpen nem adható át, mint élőlényről élőlényre, szemtől szembe való találkozással.”